

ТОЛЕРАНТНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛЕМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТ. – ПОЧАТКУ XVII СТ.

Розглянуті передумови та особливості полемічної літератури другої половини XVI ст. – початку XVII ст. в Україні. Проаналізовані ідеї основних її представників щодо ставлення до Іншого. Зроблено висновок, що мирне співжиття різних народів у складі єдиної держави потребує захисту їхньої свободи в реалізації мовно-культурних, релігійно-духовних та інших потреб.

Ключові слова: полемічна література, терпимість, релігія, мова, культура.

Рассмотрены предпосылки и особенности полемической литературы второй половины XVI в. – начала XVII в. в Украине. Проанализированы идеи ее основных представителей, касающиеся отношения к Другому. Сделан вывод о том, что мирное сосуществование разных народов в составе единого государства предполагает защиту их свободы в реализации языково-культурных, религиозно-духовных и других потребностей.

Ключевые слова: полемическая литература, терпимость, религия, язык, культура.

Preconditions and features of the polemic literature of second half XVI century – the beginnings of XVII century in Ukraine are considered. Ideas of its basic representatives, concerning relations to Another are analysed. The conclusion that peace from the different people as a part of the uniform state assumes protection of their freedom in realization of linguistic and cultural, religious and mental requirements is drawn.

Key words: the polemic literature, tolerance, religion, language, culture.

Сучасні політичні процеси в Україні характеризуються високим рівнем складності, суперечливості, супроводжуються конфліктними зіткненнями між прибічниками різних ідеологій, культурно-цивілізаційних ціннісних систем. Учені небезпідставно вважають, що різновекторність у ментальності, набутому політичному досвіді, особливостях актуальної політичної культури між Сходом і Заходом України виступає одним з істотних джерел суспільно-політичної нестабільності, причиною непорозуміння і відсутності згоди всередині правлячої еліти. Слід розуміти, що розвиток суспільства відбувається під впливом властивих йому традицій. Це зумовлює актуальність вивчення ідейно-політичної скарбниці, сформованої у минулому кращими представниками українського народу. Тема, пов'язана із діяльністю мислителів-полемістів, які виступали проти окатоличення та полонізації українського народу, широко представлена в працях багатьох вітчизняних істориків, філософів, релігієзнавців та культурологів. Однак, з нашого погляду, ще недостатньо висвітлені ті аспекти їхньої інтелектуальної творчості, які пов'язані із проблемою терпимості, особливо конфесійної та мовно-етнічної. Розгляд

цих питань становить дослідницькі завдання даної статті.

Насамперед варто звернути уваги на той факт, що період з другої половини XVI ст. – початку XVII ст. позначився, з одного боку, посиленням духовного тиску на українство та українську культуру, а з іншого – знайомством їх з ідеями європейської Реформації, що виникла на тлі гуманістичних цінностей Відродження. У зв'язку з цим постало питання щодо реакції української думки на ці духовні виклики. Чи готова була вона сприйняти їх спокійно, об'єктивно оцінити зміст тих нових ідей, які поширювались із Заходу?

Оскільки практично єдиним осередком української думки була православна церква, то зусиллями її представників сформувалась полемічна література, спрямована на боротьбу проти іноземного впливу, за збереження своєї самобутності. Посилаючись на традиції Святого Переказу, полемісти кваліфікували лютеранство як еретичне вчення, хоча самі ж і визнавали, що раціональних аргументів і риторичного мистецтва в них бракує.

У Герасима Смотрицького такі аргументи є, і всі вони традиційні, як традиційним є і

неприйнятність для нього будь-яких західно-християнських новацій. У «Передмові до Острозької Біблії» він не тільки відкидає жодну можливість збагнути іншу точку зору, але попереджає про небезпеку для духовного здоров'я людини від простого спілкування з її носіями. Звертаючись до народу, Г. Смотрицький критикує надмірну терплячість русичів, які не відповідають ніяк на наступ костволю, в той час як «и жидове, и еретикове, и бусурманы молчанием не терпят, як вы». Особливо бентежить письменника пихатість католицьких керманічів, які ображають і зневажають русичів, зрівняли їх з юдеями, а Римський папа з власної гордості запровадив процедуру цілування його ніг, що прямо суперечить прикладу Христа, який залишив у спадок обряд обмивання ніг [1].

Василь Суразький сенс викриття ересі вбачає в тому, що від цього істинна віра лише виграє і попереджає православних бути подалі від їх «прелестей» [2]. Стефан Зизаній у якості джерела злості та несправедливості називає зникнення любові і милості між людьми і нагадує, що для Бога найприємніше – це коли люди живуть разом дружньо [3].

Берестейська унія стала не тільки переломною подією католицько-православних стосунків, але й спричинила фундаментальні наслідки для всього суспільно-політичного і культурного розвитку українства, в тому числі й для формування національної самосвідомості, патріотичних змагань, власного державотворення. Унія загострила і персоніфікувала полемічну літературу. Вона трансформувала питання духовної терпимості у площину суспільно-політичної практики, призвівши до появи в масовій свідомості схвалюваних громадською думкою паттернів відношення до іншого – від широкого братання на основі єдиної православної віри через нейтрально-позитивне, у зв'язку з міркуваннями політичної доцільності, ставлення до мусульман Кримського ханства, аж до войовничої нетерпимості до польсько-католицького населення в Україні і євреїв, що часто-густо виступали або як посередники, або як прямі помічники чужинських панів.

З іншого боку, унія уперше породила такий незвичний для вітчизняної історії феномен, як загальнонаціональна дискусія. Ясна річ, що проводилась вона не за якимось планом або розпорядженням. Ті, хто пішов на унію, не відмовчувались, і з свого боку не лише пояснювали причини такого кроку, але й торкались більш широкого кола питань релігійно-духовного, національно-культурного, навіть суспільно-політичного життя українства та його перспектив.

Сторони в означеній дискусії були представлені такими постатями, як І. Вишенський, Х. Філалет, К. Острозький, з одного боку, та І. Потій, Я. Щасний-Гербург тощо, з іншого. Перші не сприйняли унію і поставились до неї негативно в дусі нагромаджених упродовж століть образ (реальних і уявних), усталеної недовіри, з

підозрою і критикою до римо-католиків. Торкаючись проблеми терпимості до укладеної згоди з Римською церквою, супротивники унії вказували на справжні витoki поступливості ієрархів у Бресті – «козни диявола», адже «жаден з людій в подсонечной от таких шатанских наиздов волен быти не может». І хоча згода вважається доброю справою, це видається так лише на перший погляд. Завжди варто запитувати, в ім'я чого і якою ціною досягається така згода. Цим, власне, визначаються і її результати. Тому теперішня унія, на думку клірика Острозького, призвела до сумнівів і підриву віри, до непорозуміння між людьми, до того, що «роспорошили братерство» [4]. Запровадження ієрархи цю унію, не порадившись з народом, так само чинять і татари, які притисують свій байрам справляти полонених. Справжня згода має бути результатом лише дії любові. У західній церкві немає такої любові до всіх християн. Коли 1452 року мусульманське військо оточило Константинополь, то ні Римський папа, ні світські правителі не тільки не надали допомоги, але й «были тому барзо ради» [5].

Х. Філалет у спорах навколо унії пропонує придивлятися до деталей і тим самим розрізнити ставлення до «латини» і до гріховних справ костволю [6], перебування руського народу у державній єдності у складі Речі Посполитої і об'єднання в духовно-релігійному плані. Він припускає перехід під зверхність Папи Римського, але добровільний та поступовий, і відкидає як абсолютно неприйнятний перехід, здійснюваний «гвалтом, примусом, неволею» [7]. Особливий протест викликає у Філалета безпосередня участь влади у церковних справах щодо унії. Це недоречно, адже торкається внутрішнього сумління людини. Як свідчить досвід інших країн, наголошує Філалет, релігійний примус з боку державної влади веде до ворожнечі і до війни, яка виснажує сили народу, і тому у випадку даної унії не варто очікувати швидкої згоди в нашому народі. Викладені Х. Філалетом ідеї щодо розмежування функцій держави і церкви, нейтральної позиції влади до справи духовно-релігійного самовизначення людини, стосовно необхідності заради об'єктивності розрізнити оцінку дії соціального інституту і конкретного носія, який реалізує покладені на нього обов'язки, стосовно дотримання вимог добровільності, чемності, шанобливого ставлення до людей при здійсненні політики, як і будь-яких суспільних перетворень, на наш погляд, не втратили своєї актуальності і належать у сукупності своїй до загальних принципів, на основі котрих формується політична толерантність.

Найбільш нетерпимо, з нашого погляду, сприйняв унію Іван Вишенський. Він напругу пов'язує римо-католицьке духовенство із дияволом, якому те має завдячувати за свої церковні посади. Латиняни та еретики вже відторгнуті від істинної віри, а їх душі перебувають у полоні штучних «прелестей». Краще було б рядовим віруючим узагалі обійтися без попів і владик і сподіватись

вірою спастись, аніж перебувати під проводом тих, хто є слугами диявола. Якщо ж вони попросять для себе інших владик, то Бог на їхню молитву відгукнеться. І не треба звертати уваги на світську владу, що підтримує таких владик, – її також Бог приборкає [8].

І. Вишенський виділяє чотири вимоги до влади, яка наочно втілює в своїй діяльності справжні християнські цінності. Це – «смирение, бесхвалие, скромність, милість у думках і справах». Оскільки руські князі не відповідають таким ознакам, то це свідчить, що вони відступили од істинної віри. Вишенський нагадує їм, що всі люди однакові перед Богом, і тому є гріхом возносити себе, цуратися бідніших за себе. І. Вишенський традиційно високо поціновує християнську терпимість, терплячість і запитує, чому ж латиняни жорстоко, зі зверхністю ставляться до православних.

Особливо непримиренно український мислитель ставиться до тих, хто виявляє гордовитість. Уособленням її, на його думку, є ляхи, які мали б за євангельським заповітом бути смиренними, але насправді діють під силою «антихристиянського духу». Перед Богом турки-мусульмани у такому випадку виявляються більш чесними і близькими, аніж пихаті ляхи. Уніати миролюбно, поблажливо відносяться до гордовитих ляхів-католиків і це є гріх. Але Вишенський не нав'язує своїх поглядів нікому і залишає за кожним право власним розумом і волею керуватись у житті. Він лише говорить людям те, до чого спонукають його відчуття християнської любові і духовний обов'язок. Підбиваючи підсумок стислого огляду цих поглядів І. Вишенського, мусимо зазначити, що їм властива деяка внутрішня суперечливість, моральний ригоризм щодо католиків, абсолютна категоричність і непоступливість у принципах – тобто, наявні такі ознаки культури спілкування з інакшістю іншого, які випливають із повноти щирої віри людини та її впевненості у абсолютній істинності власних переконань.

Апологет унії Іпатій Потій наводить численні аргументи на користь згоди між усіма християнами і нагадує, що в монастирях на грецьких островах православні і католики спільно відправляють молебні [9, с. 457]. Прикметною ознакою є апеляція Потія до розуму, до здатності людини, послуговуючись своїм холодним розсудком, вичленити вигоди, які несе з собою унія. Тому міркування Потія відрізняються м'якістю оцінок і від них іде сподівання, що з часом православний загал усе одно, усвідомивши переваги унії, прийде до цього.

Ян Щасний-Гербурт більш категоричний в осуді тих, хто виступає з різних боків проти унії, заявляючи, зокрема, що своїми діями її супротивники завдають рану в єдність Вітчизни. Але він застерігає і від насильницьких заходів щодо приєднання до унії. Щасний-Гербурт викриває тих, хто під прапором поширення на руських землях «папської віри» як «доброї» на ділі ж «шукають грошей».

Спричинений унією духовний розкол у лавах українства помножився своїми негативними наслідками багатократно завдяки діям польської шляхти, яка, вдаючись до владних важелів, до дискримінаційно-завойовницьких засобів, прагнула тотального контролю над українськими землями, відверто порушувала надані з давніх-давен вольності і права. Протидія цій експансії врешті-решт призвела до розгортання національно-визвольного руху під проводом Б. Хмельницького.

Проблема толерантного ставлення до своєрідності українства у складі Речі Посполитої порушувалась багатьма мислячими людьми. Так Лаврентій Деревинський у Промові на Варшавському сеймі 1620 року був глибоко обурений дискримінацією, утисками, забороною відправляти релігійні ритуали стосовно тих, хто не перейшов до унії. Протестує проти зверхності й Анонім у «Пораді щодо благочестя» (1621 р.). Іов Борецький також глибоко засмучений тим, що «православних мають гірших од жидів-караїмів, од аріян, лютеран, євангеліків і вірмен, котрі в Польщі згідно із своїми звичаями живуть».

Польсько-український конфлікт середини XVII ст. із супутніми йому жорстокостями і ненавистю помітно підточив підвалини мирного співжиття різних народів та взаємної терпимості щодо релігійно-церковних, мовно-культурних відмінностей і, навпаки, зміцнив корені підозрливості до тих індивідів, хто насмілювався на власний спосіб життя з ворожими, з огляду більшості або противника, ознаками духовно-соціального самовизначення. В такі часи завжди відбувається спрощення образу ворога, в якому зливаються і фіксуються, як його атрибутивні прикмети, елементи релігійної, мовної, культурно-побутової, соціально-станової, політико-правової ідентифікації. Такий образ виступає як сукупний набір цих елементів, за розпізнанням і за наявності кожного з них у будь-якій людині її одразу відносять до якоїсь з антагоністичних груп: «свої» або «чужі». Подібна жорстка категоризація не залишає місця для індивідуального вибору. Через екзистенціальний страх опинитись у складі репресованої групи в індивіда посилюється відчуття власної невпевненості і невизначеності на майбутнє.

В умовах внутрішніх роздумів і коливань неминучими і непоодинокими стають публічні переходи людей, особливо відомих, до формально іншої спільноти, що на поверхні сприймається часто як «зрада». Водночас набувають цілковитої офіційної оформленості уявлення про еталонні зразки поведінки. Особливо часто до них апелюють у своїх політичних кроках різного роду правителі, що в тому числі робили й українські гетьмани та церковні ієрархи. Література другої половини XVII ст. містить багато прикладів, які підтверджують наші спостереження.

Таким чином, можна зробити такі висновки. Взаємини між соціальними суб'єктами не можуть бути безпроблемними. Будь-які відмінності ідейно-ціннісного гатунку вкрай складно піддаються

примиренню. Унеможлиблюється згода з цих питань у разі трансформації цих відмінностей у ранг державної політики. Як свідчить історичний досвід, мирне співжиття різних національностей у складі єдиної держави потребує усталених принципів захисту їхньої свободи в реалізації мовно-

культурних, релігійно-духовних та інших потреб. Полемічна література ілюструє необхідність для всіх учасників політичного життя за будь-яких обставин прагнути до порозуміння, до того, щоб неупереджено сприймати Іншого та його інакшість, до культури дискусій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герасим Смотрицький. До народів руских короткая а пилная предмовка. З напомнимем и моленіем прилїжным [Електронний ресурс] / Герасим Смотрицький. – Режим доступу : http://litopys.org.ua/old14_16/old14_14.htm#sm3.
2. Василь Суразький. О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостолской церкви откуда начало приняла и како повсюду распростресея [Електронний ресурс] / Василь Суразький. – Режим доступу : http://izbornyk.org.ua/old14_16/old14_15.htm.
3. Стефан Зизаній. Казанье святого кирила, патриархи іерусалимского, о антихристѣ и знаках его. З розширеніем науки против ересей розных [Електронний ресурс] / Стефан Зизаній. – Режим доступу : http://izbornyk.org.ua/old14_16/old14_16.htm.
4. Клірик Острозький. Отпис на лист в бозѣ, велебного отца Ипатія [Електронний ресурс] / Клірик Острозький. – Режим доступу : http://litopys.org.ua/old14_16/old14_17.htm.
5. Клірик Острозький. Исторія о листрикійском, то есть о разбойническом ферарском, або флоренском синоде, вкоротцѣ правдиве списаная [Електронний ресурс] / Клірик Острозький. – Режим доступу : http://litopys.org.ua/old14_16/old14_17.htm.
6. Христофор Філалет. Апокрисис, албо отповѣдь на книжки о соборѣ берестейском, именем людей старожитной релїи греческой, через Христофора Филялета врихлѣ дана [Електронний ресурс] / Христофор Філалет. – Режим доступу : http://izbornyk.org.ua/old14_16/old14_18.htm.
7. Там само.
8. Иван Вишенський. Книжка [Електронний ресурс] / Иван Вишенський // Режим доступу : http://izbornyk.org.ua/old14_16/old14_19.htm.
9. Потій І. Лист до князя Костянтина Острозького / І. Потій // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9-ти т. – Т. 1. Кн. 2. – К. : Дніпро, 2001. – С. 455–467.

Рецензенти: Тригуб О. П. – д.і.н., професор;
Седляр Ю. О. – к.політ.н., доцент.

© Казачинський Є. Г., 2011

Стаття надійшла до редколегії 12.03.2011 р.